

видно, мастеру-гончару или же владельцу мастерской. Это имя относится к классу одноосновных, которые были распространены среди людей незнатного происхождения. Палеографические особенности сближают рассмотренную надпись с письмом греческих папирусов I в. до н. э.—I в. н. э.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Кізікин із зображенням скіфа

Протягом майже двох століть (VI—IV ст. до н. е.) грецьке місто Кізік на Мармуровому морі випускало електрові монети, що набули поширення як інтерлокальні в багатьох кутках античного світу, в тому числі й в Північному Причорномор'ї¹. Ці кізікини, за античними джерелами, привертають до себе увагу не тільки великою кількістю різноманітних типів, яких відомо понад 250, але й визначними художніми якостями.

Крім звичайних для грецьких монет того часу зображень богів, міфологічних героїв та звірів, на кізікинах нерідко відтворено пам'ятки мистецтва, зокрема статуї, портретні голови, а також копії монетних типів інших античних міст². Багато зразків кізікських монет були предметом спеціальних досліджень³. Винятковий художній інтерес становить, на наш погляд, статер з великого скарбу кізікинів, який надійшов до Одеського археологічного музею у 1967 р.⁴

Нижче наводимо опис монети (рис. 1, 1, 2)⁵.

Лицьовий бік: голова старого з бородою. Довге волосся, гладко зачесане назад, залишає відкритим чоло і прямими пасмами спадає на плечі, частково перекриваючи розміщеного під обрізом шиї тунця*. Довгі, звислі вуса, товсті губи, густа, довга, майже без кучерів борода. Над глибоко посадженими очима нависають густі, вигнуті брови, чоло перетинає глибока зморшка, така сама зморшка йде від рота до носа.

Зворотний бік: увігнутий квадрат, поділений на чотири менших, поверхня яких вкрита великими рельєфними крапками. Розмір — 20—17 мм, вага — 15,96 г.

Датування монети не становить великих труднощів — як свідчить зворотний бік, статер має належати до 400—330 рр. до н. е.⁶

Зображення, що публікується нами, не має аналогій в грецькій монетній типології V—IV ст. до н. е. Не відомо воно і в інших пам'ятках античної торевтики й скульптури того часу на території Греції та Малої Азії. Своєрідність його полягає, передусім, в зачісці — пряме, довге во-

¹ P. Gardner. A history of ancient coinage. Oxford, 1918, стор. 49; K. Regling. Der griechische Goldschatz von Prinkipo.—ZfN, XLI, 1931, стор. 44, прим. 1; А. Н. Зограф. Античные монеты.—МИА, № 16, 1951, стор. 41, 174.

² H. V. Fritze. Die Elektronprägung von Kyzikos.—Nomisma, VII, 1912, табл. III. 27, 29; IV, 5, 6; V, 5, 36; VI, 9, 10, 11, 31.

³ E. Babelon. Niké aillée sur un statère de Cyzique.—RN, 1903, стор. 421—423; його ж, Tête de Diskobol sur un statère de Cyzique.—Там же, стор. 423—424; L. Lascoix. A propos des monnaies de Cyzique et de la légende d'Oreste.—L'Antiquité Classique, 15, 1946, стор. 203—224; T. Gerassimov. A Cyzicus stater with the representation of a statue.—Melanges Offiers A. K. Michalowsky. Warszawa, 1966, стор. 429—430.

⁴ А. А. Кравченко. Клад кизикских статеров из Одесской области.—СА, № 1, 1969, стор. 274—277; пор. С. А. Булатович. Клад кизикинов из Орловки.—ВДИ, 1970, № 2, стор. 73—86.

⁵ С. А. Булатович. Вказ. праця, стор. 82, № 64, табл. IV.

* Тунець на кізікинах — міська емблема, яка вказує на місце карбування.

⁶ IV хронологічна група (H. Fritze. Вказ. праця, стор. 34). Нижня межа групи дається за Бретт (A. Baldwin-Brett. Catalogue of Greek Coins. Museum of Fine Arts. Boston, стор. 201).

лосся не характерне для іконографії греків у мистецтві доелліністичних часів. Очевидно, не випадково пасма волосся закривають більшу частину тіла тунця⁷. До цього засобу, враховуючи обмеженість монетного поля, майстер звернувся, щоб підкреслити незвичайну довжину волосся.

Тип обличчя на монеті, характер зачіски дають можливість припустити, що перед нами зображення не грека, а варвара. Зображення варварів у грецькому мистецтві V—IV ст. до н. е. нечисленні. Вазовий

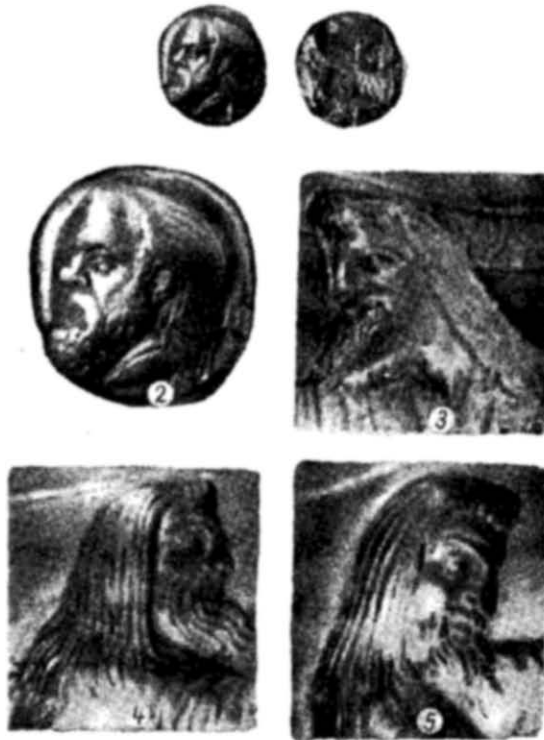

Рис. 1. Зображення скіфів на пам'ятках:
1 — кізкіна з зображенням скіфа; 2 — збільшене зображення кізкіна; 3—5 — зображення скіфів на вазах.

живопис дає уявлення лише про одяг і озброєння, а не про етнічні особливості обличчя⁸ і тому не може допомогти в атрибуції голови на кізкіньській монеті. На більшу увагу заслуговує група пам'яток, споріднена з кізкіньською виконання, так і хронологічно близькістю. Це металеві вироби з території Північного Причорномор'я, на яких є зображення північних варварів⁹. Навіть при поверховому їх порівнянні з головою на монеті впадає в око велика схожість. Особливо подібні

⁷ Нічого подібного не трапляється на інших кізкіньках. Винятком є лише один — з головою юного сатира (H. Fritze. Вказ. праця, табл. VI, 4). Але тут кілька кучерів, що спадають поверх тунця, наче випадково вибилися із зачіски, тоді як на нашій монеті волосся звисає густою суцільною масою.

⁸ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. СПб., 1925, стор. 442; E. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 53—57.

⁹ Більшість дослідників вбачає в них скіфів: М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 54; Д. П. Каллистов. Северное Причерноморье в античную эпоху. М., 1952, стор. 40 та ін.; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956, стор. 19; П. Н. Шульц. Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953, прим. 65; М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. М.—Л., 1967, стор. 80 та ін. Думка, що деякі з цих зображень належать фракійцям (А. П. Манцевич. Горит из кургана Солоха.— ТГЭ, т. 3, 1962, стор. 113), здається нам не досить переконливою.

до неї зображення скіфів з прямим волоссям, що спадає на плечі. Вони відомі на таких металевих речах, як сагайдак з кургану Солоха, вазах з Вороньцького та Куль-Обського курганів, обкладинка ритону з кургану Карагодеуашх ¹⁰ та ін.

Незважаючи на стилістичну неоднорідність, всі вище згадані зображення скіфів близькі між собою за характером зачіски. На інших виробках вона не така: хоч волосся теж пряме, але ледве сягає плечей, зачісане назад або спускається на чоло ¹¹. Якщо в передачі одягу та зброї майстри додержуються реалізму, то риси обличчя, як ми бачимо, певно, не завжди відповідають етнічному типові місцевих жителів. Так, на гребені з Солохи варвари, які б'ються, мало відрізняються рисами обличчя від греків. А волосся та борода, хоч і не кучеряві, але охайно підстрижені. Так само трактовані зображення варварів-скіфів і на відомій чортомлицькій вазі.

Інтерес до своєрідної зовнішності скіфських воїнів більше помітний в пам'ятці з того самого кургану — в срібному сагайдаку ¹². Хоч тут і є елемент ідеалізації, але особливо цікаві обличчя старих воїнів, які нагадують зображення сатирів на монетах Пантікапея ¹³. Ще реалістичніші постаті на кульбобській електровій вазі та срібній посудині з Вороньцького кургану. Реалізм у передачі зовнішності тут панує над ідеалізацією ¹⁴. Ці два художні напрямки в торевиці притаманні також античній літературній традиції. Тенденція до ідеалізації, що характерно для античних авторів ¹⁵, виявляється в характеристиці скіфів у Ефора, Аполлонія Родоського, Посідонія, Страбона та інших і доживає до перших століть нашої ери.

В мистецтві Північного Причорномор'я, навпаки, переважає реалістична течія. Це помітно не лише на пам'ятках торевиці з курганів, але і в монетній типології грецьких міст північного узбережжя Понта Евксинського. Етнічні риси скіфів знайшли відображення в монетних типах Ольвії ¹⁶. Це стосується також Боспору, Керкінітиди ¹⁷. На монетах Атея ¹⁸ всі деталі — одяг, озброєння, зачіска — характерні для традиційного образу скіфа-вершника.

Становлення іконографії ольвійського Борисфену та пантікапейського сатира зумовили, з одного боку, грецькі зразки (головним чином це помітно на монетах — борисфенах), а з другого — безсумнівний вплив місцевого етнічного типу, який знайшов відображення і в іконографії місцевого божества ¹⁹. Щоправда, етнічність типів сатирів на пантікапей-

¹⁰ М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 161, 195—198, 232—233, XXII.

¹¹ Див., наприклад, гребінь з кургану Солоха (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 147), чортомлицьку вазу (Там же, табл. 166), золоті бляшки та шийну гривню з кургану Куль-Оба (Там же, табл. 202—204).

¹² М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 161.

¹³ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. X, 5, 7.

¹⁴ Цей реалізм особливо вирає у порівнянні з обличчями скіфів на нещодавно знайдений вазі з Гайманової могили («Наука и жизнь», 1970, № 3, вкладка 1—2).

¹⁵ Д. П. Каллистов. Рабство в Северном Причерноморье в V—III вв. до н. э.—Рабство на периферии античного мира. Л., 1966, стор. 195 та ін.

¹⁶ P. Gardner, Greek river-worship.—Transactions of Royal Society of Literature, XI, стор. 174; Г. М. Гирст. Ольвийские культы.—ИАК, 27, 1908, стор. 141. А. П. Иванова. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., 1953, стор. 100.

¹⁷ М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство..., стор. 118; G. M. A. Richter. A Greek sword sheath from South Russia.—Metropolitan Museum Studies, т. IV, 1932—1933, стор. 128; А. Орешников. Об изображении скифа на монетах Керкнитиды.—Нумизматический сборник, 1911, 1, стор. 628; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442; А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 161. Останній говорить про схожість зображень більш обережно і тільки щодо ранньої серії пантікапейських монет (стор. 172).

¹⁸ В. А. Анохин. Монеты скифского царя Атея.—НЭ, 1965, стор. 4, рис. 5; Д. Б. Шелов. Царь Атей.—НЭ, 1965, стор. 16 та ін. На жаль, аутентичність цих монет заперечується. Т. Герасимов. Истински ли са монетите с надпис АΤΑΙΑΣ и ΑΤΑΙΑ.—ИИИ, XXX, 1967, стор. 181—185.

¹⁹ Порівняти сатира на монетах Пантікапея і золоті бляшки з курганів (А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. X, 13; ОАК, 1894, стор. 80, рис. 115). Не можна

ських монетах не слід перебільшувати. Як слушно зауважив Зограф, їх споріднює зі скіфами на предметах торевтики, головним чином, зачіска²⁰. А щодо трактування обличчя, то, незважаючи на зв'язок з іконографією місцевого етнічного типу, скіфські риси тут мають не такий яскравий прояв.

Порівнюючи між собою всі відомі нам зображення скіфів, як на виробах торевтики і монетах, так і на інших пам'ятках, знайдених в Північному Причорномор'ї²¹, виділимо ряд спільних ознак поза вбран-

Рис. 2. Зображення сатира на монетах з Пантікапея.

ням та зброєю. Так, усі варвари мають пряме, часто дуже довге волосся, густі довгі вуса та бороду; чоло низьке, перерізане глибокими зморшками; ніс задертий (як у сатирів на пантікапейських монетах) або великий з горбчком (як на вазах з Куль-Обського та Воронежського курганів); густі, навислі над очима брови, товсті губи.

Більшість перелічених ознак простежується на кізікському статері, що публікується нами. Особливо переконливою є схожість зі скіфами на згаданих вище вазах (рис. 1, 3—5)²²: таке саме довге обличчя, товсті губи, вуса та густа борода. Зовсім однакове трактування волосся—гладко зачесане назад, воно розміщене суцільними рядами довгих пасм, роз'єднаних і трохи закручених на кінцях. Звичайний для зображень скіфів чубок над чолом відсутній на статері, але це, можливо, є результатом деякої стертості монети. В той же час окремі риси—досить великий, трохи задертий ніс, зморшкувате чоло—виявляють певну схожість з обличчям сатира на монетах Пантікапея (рис. 2, 1, 2).

погодитися з твердженням М. І. Ростовцева (М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 443) про цілковиту залежність образів скіфів на предметах торевтики від типів сатирів на пантікапейських монетах. Скоріш треба шукати спільне джерело походження тих і інших (Д. Б. Шелов. К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье.— КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 64).

²⁰ А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 172.

²¹ Крім стели з Танаїса (Т. Н. Книпович. Танаис. М.—Л., 1949, стор. 118, рис. 44), див. скарабея з Неаполя Скіфського (П. Н. Шульц. Вказ. праця, прим. 65). На кам'яних рельєфах з Неаполя Скіфського подають зображені портрети західних варварів (А. А. Ельницький. По поводу портретных скульптур скифских царей Скилура и Палака.— СА, № 3, 1962, стор. 289).

²² Ці пам'ятки IV ст. до н. е. близькі до нашої монети і хронологічно (М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 60, 66).

Кізікський майстер надав обличчю скіфа на монеті благовидності, характерної для зображень греків, зберігаючи водночас специфічні особливості. Очевидно, виконавець був добре обізнаний з етнічними типами варварів Північного Причорномор'я. Тісні економічні та культурні зв'язки Кізіка з цим районом добре відомі. Північнопричорноморські сюжети були популярними в монетній типології міста. Досить пригадати кізікський електровий статер з зображенням сатира — запозичення монетного типу Пантікапея.

Цікаво також відзначити сюжетну близькість деяких кізікинів з золотими бляшками, виявленими в скіфських курганах²³. Тут доцільно пригадати, що в літературі XIX ст. припускалося, що частина речей, знайдених в курганах Північного Причорномор'я, була імпортована з Кізіка²⁴.

Про знайомство кізікських митців з північними варварами та про уміння передати їх специфічну зовнішність свідчить, можливо, рельєф на мармуровій стелі з Кізіка²⁵. Виняткова своєрідність зображення робить вірогідним таке припущення (рис. 2, 4)²⁶. В усякому разі, звертання кізікських митців до образів варварського світу цілком ймовірне. Мабуть, в їх уяві зовнішність скіфів асоціювалась з сатирами пантікапейських монет. На користь такого припущення вказує вже згадана нами подібність цих зображень і голови на статері. Ще більша схожість помітна на кізікській монеті з сатиром (рис. 2, 3).

Слід нагадати, що спроба пов'язати типологію кізікинів з скіфською тематикою не нова. Ще М. І. Ростовцев, наприклад, вважав, що на кізікській монеті з постаттю лучника в жупані, шароварах та гостроверхій шапці зображено скіфа²⁷. Гринуелл відмічав скіфські риси в одному з портретних зображень на кізікинах²⁸.

Новий електровий статер Кізіка є важливим джерелом, яке характеризує зовнішність скіфів і свідчить, що ідеалізація їх існувала не тільки в грецькій літературі, але й у мистецтві. Ідеалізоване трактування та витонченість виконання відрізняють голову на монеті від зображень на предметах торевтики з курганів Північного Причорномор'я. Образ, відтворений на кізікській монеті, справляє враження невимушеності та спокійної зосередженості, нагадуючи скіфів античних авторів, і передусім скіфського мудреця Анахарсіса.

²³ Геракл, що б'ється з левом (М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 103 в тексті, табл. 218) (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. V, 9); лев, який шмагує оленя (М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 105 в тексті (пор. R. Regling. Вказ. праця, табл. III, 138); юнак, що біжить (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 110 (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. III, 31, 33, 34); сидячий сфінкс (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 108 (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. II, 28). М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442, 447, 448; А. Н. Зограф. Античные монеты, стор. 148.

²⁴ А. С. Лаппо-Данилевский, В. К. Мальберг. Курган Карагодеуаш.— МАР, XIII, 1894, стор. 172; А. Н. Шварц. К истории древнегреческих рельефов на золотых вещах, найденных в Южной России.— Труды Московского археологического общества, XV, 1894, стор. 23. Більшість дослідників у наш час додержується думки про боспорське походження виробів торевтики. Див. аналіз літератури з цього питання J. Kubczak. O pochodzeniu arcydziel toreutyki północnopontyjskiej.— Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1967, 4, rok XV. Warszawa, стор. 715—727.

²⁵ H. Lechat. Bas reliefs du Musée de Constantinople.— BCH, XIII, табл. IX. Стела (початок IV ст. до н. е.) є проксенією на честь пантікапейського громадянина. Рельєф у круглому медальйоні — голова сатира — являє собою ПΑΡΑΣΗΜΟΝ Пантікапея (H. Lechat. Вказ. праця, стор. 516; G. Macdonald. Coin. types. Glasgow, 1905, стор. 71).

²⁶ H. Lechat. Вказ. праця, стор. 516.

²⁷ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442.

²⁸ W. Greenwell. On some rare Greek Coins.— NC, 1880, стор. 11, № 3.

Кизикин с изображением скифа

Резюме

Целью статьи является характеристика кизикского статера из клада, найденного в Одесской области. Описанная автором монета датируется 400—330 гг. и представляет большой интерес. Как показывает стилистический анализ, изображение на ее лицевой стороне не находит аналогий в греческой монетной типологии V—IV ст. до н. э., а также в других образцах античной торевтики этого времени.

Судя по этническим признакам, на статере изображена голова скифа, в чем убеждает сравнение с широко известными памятниками, посвященными скифской тематике (например, с вазами из Куль-Обского и Воронежского курганов). В статье отмечена также идеализированная трактовка образа скифа на кизикской монете.

Н. М. КРАВЧЕНКО

Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі

Могильник і поселення черняхівської культури в с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області (р. Рось) досліджувалися у 1959 р.* Роботи мали розвідувальний характер і були невеликі за обсягом. Проте матеріали, одержані під час розкопок і шурфовки зазначених об'єктів, потребують повної публікації насамперед тому, що останнім часом (особливо в зв'язку з черняхівською конференцією, проведеною у Львові) помітно підвищився інтерес до проблеми зв'язку і взаємовідносин черняхівської культури з культурами Повіслення й Волині¹. Завадівський комплекс може розглядатися як джерело для вивчення цього питання.

У Завадівці в південно-східній частині села на схилах обох берегів невеликої річки (Завадівка I, Завадівка II) були обстежені залишки двох поселень. Зібраний тут матеріал становить типово черняхівський комплекс: фрагменти гончарних сіроглиняних посудин з лощеною і шерехатою поверхнею, уламки римських амфор, печина, кістки свійських тварин. В безпосередній близькості до цих поселень розташований могильник черняхівської культури, де були проведені невеликі розкопки (рис. 1).

На північ від зазначених місцезнаходжень, в урочищі Вовчий, було обстежено ще одне черняхівське поселення (Завадівка IV, рис. 2), на якому під час шурфовки виявлене гончарське горно, майже повністю збережене. З шару походить значний керамічний матеріал, а також кілька предметів побутового і господарського вжитку. На особливу увагу заслуговує знахідка великої болванки, так званого козла, що утворився в результаті незакінченого процесу плавки заліза сиродутним способом.

Поселення Завадівка I, II розташовані в звичайних для черняхівських пам'яток топографічних умовах, на пологих схилах балки. Підйомний матеріал трапляється протягом 1,5 км вздовж балки. Скрізь на площі поселення під час оранки виступають рожеві плями обпаленої глиняної обмазки. Шурф, закладений на одному з таких виходів, дав

* Розкопки провадилися в районі сіл Завадівка — Черепин експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник М. Ю. Брайчевський). Завадівський комплекс пам'яток досліджувався автором.

¹ Проблеми изучения черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121, 1970.